

Απόψεις νηπιαγωγών για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση στο νηπιαγωγείο

Βαϊρινού Κωνσταντία

Συντονίστρια Εκπαιδευτικού Έργου ΠΕ60

vairinou@sch.gr

Περίληψη

Με την παρούσα ποιοτική έρευνα επιχειρείται να αποτυπωθούν οι απόψεις των νηπιαγωγών σχετικά με την εφαρμογή της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης σε μαθητές νηπιαγωγείου, τα δυνατά και αδύναμα σημεία της, οι δυσκολίες και τα προβλήματα της, και να καταγραφούν οι προτάσεις των νηπιαγωγών για την αποτελεσματικότητά της. Ως ερευνητικό εργαλείο χρησιμοποιείται ένα ερωτηματολόγιο με ανοιχτές ερωτήσεις. Τα δεδομένα επεξεργάζονται με τη μέθοδο ανάλυσης περιεχομένου. Από την ανάλυση των δεδομένων αναδεικνύονται οι εξής διαπιστώσεις: η αδιαμφισβήτητη δια ζώσης προσχολική εκπαίδευση, ο προαιρετικός και συμπληρωματικός ρόλος της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης στη προσχολική εκπαίδευση. Επίσης οι εξής αναγκαιότητες: η θετική στάση των νηπιαγωγών, η εμπλοκή των γονέων στην εκπαιδευτική διαδικασία των παιδιών τους, η επιμόρφωση και υποστήριξη νηπιαγωγών και γονέων, η ικανοποίηση αναγκών υλικοτεχνικής υποδομής μαθητών, νηπιαγωγών και σχολικών μονάδων, η διαμόρφωση ελκυστικών, διαδραστικών και εύχρηστων ψηφιακών περιβαλλόντων μάθησης, ψηφιακών εργαλείων και εκπαιδευτικού υλικού για τις ανάγκες, τα ενδιαφέροντα και τις ικανότητες μαθητών νηπιαγωγείου.

Λέξεις- Κλειδιά: Νηπιαγωγείο, Νηπιαγωγός, Εξ αποστάσεως εκπαίδευση.

Εισαγωγή

Την περίοδο αναστολής της λειτουργίας των εκπαιδευτικών δομών της χώρας μας κατά το σχ. έτος 2019-2020, λόγω του Covid-19, επιχειρήθηκε να προσφερθεί εξ αποστάσεως εκπαίδευση από τους εκπαιδευτικούς όλων των ειδικοτήτων και βαθμίδων εκπαίδευσης στους μαθητές των σχολικών μονάδων της χώρας, καθώς προέκυπτε η αναγκαιότητα συνέχισης της εκπαιδευτικής διαδικασίας σε μη σχολικά περιβάλλοντα. Σύμφωνα με την υπ' αριθμ. πρωτ. Φ8/47901/ΓΔ4/22-04-2020 του ΥΠΑΙΘ, με θέμα: «Οδηγίες υλοποίησης προγραμμάτων εξ αποστάσεως εκπαίδευσης με σύγχρονη μέθοδο διδασκαλίας» οι νηπιαγωγοί είχαν τη δυνατότητα να υλοποιήσουν προγράμματα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης είτε με σύγχρονες είτε με ασύγχρονες μεθόδους διδασκαλίας είτε συνδυαστικά. Κάτι τέτοιο αποτέλεσε ένα πρωτοφανές εγχείρημα για τα ελληνικά δεδομένα, καθώς δεν υπήρχε προηγούμενη θεσμοθέτηση της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης για μαθητές νηπιαγωγείου, ούτε αντίστοιχα προγράμματα σπουδών και αντίστοιχο εκπαιδευτικό υλικό, αλλά ούτε και αντίστοιχη επιμόρφωση και κατάρτιση των νηπιαγωγών. Σ' αυτή τη δεδομένη κατάσταση επιχειρήθηκε να διερευνηθούν οι απόψεις των νηπιαγωγών για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση μαθητών νηπιαγωγείου. Ευελπιστούμε ότι η ερευνητική μας προσπάθεια θα συνεισφέρει στην εκπαιδευτική έρευνα και ειδικότερα στη διαμόρφωση αποτελεσματικών εκπαιδευτικών σχεδιασμών και διαδικασιών μάθησης μαθητών προσχολικής ηλικίας στο πλαίσιο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ο όρος εξ αποστάσεως εκπαίδευση αναφέρεται σε μία πολυμορφική και ποιοτική μορφή εκπαίδευσης, η οποία υλοποιείται σε ένα εξ αποστάσεως περιβάλλον με αρχές διδασκαλίας και μάθησης (Λιοναράκης, στο: Μανούσου, 2008: 27). Αυτή η εκπαίδευση στοχεύει στον αυτοέλεγχο, την αυτορρύθμιση και την αυτόνομη μάθηση (Ιωακειμίδου, 2020:34). Αποτελεί ένα σύστημα διδασκαλίας και μάθησης με παρεχόμενο εκπαιδευτικό υλικό και τακτικές

αλληλεπιδράσεις μεταξύ διδασκόντων και διδασκομένων είτε εξατομικευμένα είτε σε ομάδες διδασκομένων (Holmberg, 2005:1). Σ' αυτή την μορφή εκπαίδευσης αναπτύσσεται «μία τετραδική σχέση με άξονες τον εκπαιδευτή, τον εκπαιδευόμενο, το εκπαιδευτικό υλικό και το μέσο» (Σοφός & Κρον, 2010. Στο: Σοφός κ.α., 2015: 44). «Ο εκπαιδευόμενος βρίσκεται απομακρυσμένος από τον εκπαιδευτή, αλλά επικοινωνεί με διάφορες μορφές μαζί του (γραφική και τηλεφωνική επικοινωνία, fax, ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, διαδίκτυο, ομαδικές συμβουλευτικές συναντήσεις) και υποστηρίζεται συστηματικά από αυτόν» (Λυκουργιώτης, 1998-1999: 93). Το εκπαιδευτικό υλικό (έντυπο, οπτικοακουστικό ή λογισμικό), οφείλει να καθοδηγεί και να προάγει την αλληλεπίδραση του εκπαιδευόμενου μ' αυτό, να προσελκύει το ενδιαφέρον του, να καθορίζει με σαφήνεια και συντομία τους στόχους και τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Να έχει απλό και φιλικό ύφος και καλαισθησία, να είναι διαβαθμισμένης δυσκολίας, να υπάρχει κατάτμηση της ύλης, να προσφέρει δυνατότητες ανατροφοδότησης και αυτοαξιολόγησης (Λυκουργιώτης, 1998-1999:93, Ματραλής, 1998-1999:36-49, Ιωακείμίδου, 2020:34). Επίσης το εκπαιδευτικό υλικό οφείλει να διασφαλίζει τα πνευματικά δικαιώματα (ΙΕΠ- ΥΠΑΙΘ, 2020). Στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση πραγματοποιείται διαδικασία συνεχούς αξιολόγησης των εκπαιδευόμενων, η οποία στοχεύει αφενός στην αποτίμηση της ποιότητας του εκπαιδευτικού υλικού και αφετέρου της εκπαιδευτικής διαδικασίας (Ματραλής, 1998-1999:141). Ως μέσα υλοποίησης της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης χρησιμοποιούνται η αλληλογραφία, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, το διαδίκτυο (Λιοναράκης, 1998-1999: 153), αλλά και διαδραστικά συστήματα τηλεπικοινωνιών (Simonson et.a., 2019: 6). Ωστόσο «η αποτελεσματική αξιοποίηση της τεχνολογίας στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση εξασφαλίζεται με αντίστοιχο όραμα, στόχους, σχεδιασμό, υπευθυνότητα, επαγγελματική ανάπτυξη και επιμόρφωση εκπαιδευτικών, ηθική, νόμιμη και ισότιμη χρήση της τεχνολογίας και κατάλληλους σχεδιασμούς ενσωμάτωσης της τεχνολογίας στην εκπαίδευση» (Παπαδάκης, 2020:24).

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας αλλά και οι εξελίξεις στο χώρο της παιδαγωγικής διαμορφώνουν την εξέλιξη της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Κατά την εξέλιξη αυτή διαφοροποιούνται οι διαδικασίες διδασκαλίας και μάθησης, οι ρόλοι του εκπαιδευτή και του εκπαιδευόμενου, όπως και η αξιοποίηση διαφορετικών περιβαλλόντων, εργαλείων, μέσων και εκπαιδευτικού υλικού. Αρχικά αναπτύσσονται δασκαλοκεντρικές μορφές διδασκαλίας, όπου ο εκπαιδευτής σε ρόλο δημιουργού του περιεχομένου μάθησης, αξιοποιεί τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και αξιολογεί τις ατομικές δραστηριότητες των εκπαιδευόμενων. Στη συνέχεια ο εκπαιδευτής σε ρόλο καθοδηγητή και συντονιστή οδηγεί τους εκπαιδευόμενους μέσα από ομαδικές αλληλεπιδράσεις στην οικοδόμηση της γνώσης και στη σύνθεση εργασιών αξιοποιώντας τις ομαδικές συναντήσεις, οι οποίες πραγματοποιούνται είτε δια ζώσης, είτε μέσω διαδικτύου. Τέλος ο εκπαιδευτής σε ρόλο κριτικού φίλου υποστηρίζει τους εκπαιδευόμενους στη διερεύνηση, δημιουργία και αξιολόγηση του εκπαιδευτικού υλικού, αξιοποιώντας διαδραστικά ψηφιακά περιβάλλοντα και εργαλεία δεύτερης γενιάς, ενώ εκτιμά τις δημιουργίες τους (Anderson & Drom, 2011:91).

Τρεις είναι οι κύριες θεωρητικές προσεγγίσεις της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης: Σύμφωνα με την θεωρία της ανεξαρτησίας και της αυτονομίας, ο εκπαιδευόμενος έχει δικαίωμα να επιλέξει το πρόγραμμα σπουδών, τους στόχους και τις δραστηριότητες που ανταποκρίνονται στις ανάγκες του και στο ρυθμό μάθησής του. Η διαδικασία μάθησης πραγματοποιείται στο περιβάλλον του εκπαιδευόμενου με την καθοδήγηση και υποστήριξη του εκπαιδευτή μέσω εκπαιδευτικού υλικού. Σύμφωνα με την θεωρία της βιομηχανοποίησης, η διαδικασία διδασκαλίας και μάθησης πραγματοποιείται με μηχανιστικές μορφές επικοινωνίας, ανεξάρτητα από τον τόπο, τον χρόνο ή τα πρόσωπα, με συστηματικό σχεδιασμό και ορθολογισμό στην επιλογή των μεθόδων διδασκαλίας και μάθησης, κατακερματισμένη σε πολλές ενότητες. Απαιτεί νέες τεχνικές που να ανταποκρίνονται στους όρους της βιομηχανοποίησης και ενέχει τον κίνδυνο της αλλοτρίωσης. Τέλος σύμφωνα με την θεωρία της αλληλεπίδρασης και της επικοινωνίας, η αμφίδρομη επικοινωνία, η ανάπτυξη

προσωπικών σχέσεων και το φιλικό ύφος ανάμεσα στον διδάσκοντα και τον διδασκόμενο, οδηγούν τους διδασκόμενους στην επίτευξη των επιλεγμένων μαθησιακών στόχων. Βέλτιστα αποτελέσματα παρουσιάζονται όταν επιτυγχάνεται μία ισορροπία ανάμεσα στις δραστηριότητες που ο διδασκόμενος αλληλεπιδρά με τους άλλους και σ' αυτές που υλοποιεί μόνος του (Keegan, 2001:81-134).

Ποικίλα μοντέλα οργάνωσης της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης παρουσιάζονται κατά την πρακτική εφαρμογή της. Από τα είδη της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης που έχουν διαμορφωθεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγχρονη εκπαίδευση από απόσταση και η ασύγχρονη εκπαίδευση από απόσταση. Στην σύγχρονη, ο εκπαιδευτικός επικοινωνεί και συνεργάζεται άμεσα και σε πραγματικό χρόνο με τους εκπαιδευόμενους. Στην ασύγχρονη, οι εκπαιδευόμενοι αξιοποιούν εκπαιδευτικό υλικό, ενώ ο εκπαιδευτικός επικοινωνεί και συνεργάζεται σε διαφορετικό χρόνο μ' αυτούς (ΙΕΠ- ΥΠΑΙΘ, 2020). Στην παρούσα εργασία η εξ αποστάσεως εκπαίδευση εξετάζεται ως μία διαδικασία διδασκαλίας και μάθησης, κατά την οποία ο νηπιαγωγός επικοινωνεί και υποστηρίζει συστηματικά τους μαθητές μέσω διαδικτύου και διαδραστικών συστημάτων τηλεπικοινωνιών, είτε με σύγχρονες είτε με ασύγχρονες διαδικασίες, είτε συνδυαστικά, αξιοποιώντας εκπαιδευτικό υλικό, διαδικασίες ανατροφοδότησης και αποτίμησης της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Σκοπός και ερωτήματα της έρευνας

Σκοπός της έρευνας είναι να αποτυπώσει τις απόψεις των νηπιαγωγών για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση σε μαθητές νηπιαγωγείου.

Ως εκ τούτου προκύπτουν τα ακόλουθα ερωτήματα:

Ποια είναι η άποψη των νηπιαγωγών για την εφαρμογή της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης σε μαθητές νηπιαγωγείου;

Ποια είναι τα δυνατά (θετικά) και τα αδύναμα σημεία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης σε μαθητές νηπιαγωγείου;

Ποιες είναι οι δυσκολίες και τα προβλήματα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης σε μαθητές νηπιαγωγείου;

Ποιες είναι οι προτάσεις των νηπιαγωγών για την αποτελεσματικότητα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης σε μαθητές νηπιαγωγείου;

Μεθοδολογία της έρευνας

Η έρευνά μας αποτελεί μία ποιοτική έρευνα, η οποία βασίζεται στη μελέτη των απόψεων των συμμετεχόντων. Επιλέχθηκε αυτή η προσέγγιση, καθώς θεωρείται αποτελεσματική στη διερεύνηση ζητημάτων με την εξασφάλιση μιας βαθιάς κατανόησης (Creswell, 2011).

Το δείγμα της έρευνας αποτελούν 93 νηπιαγωγοί από τη Δυτική Μακεδονία, οι οποίοι συμμετείχαν στην έρευνα εθελοντικά και υλοποιούσαν εξ αποστάσεως εκπαίδευση σύμφωνα με την υπ' αριθμ. πρωτ. Φ8/47901/ΓΔ4/22-04-2020 του ΥΠΑΙΘ, με θέμα: «Οδηγίες υλοποίησης προγραμμάτων εξ αποστάσεως εκπαίδευσης με σύγχρονη μέθοδο διδασκαλίας».

Το ερευνητικό εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε για την αποτύπωση των απόψεων και των προβληματισμών των νηπιαγωγών είναι ένα ερωτηματολόγιο με ανοικτές ερωτήσεις σε ηλεκτρονική μορφή. Επιλέχθηκε η διεξαγωγή της έρευνας με ανοικτές ερωτήσεις, καθώς επιτρέπουν να διερευνηθούν όποια σχόλια μπορεί να κάνουν οι άνθρωποι (Creswell, 2011).

Κατά τη διεξαγωγή της έρευνας ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να τοποθετηθούν στους εξής άξονες- ερωτήματα: Εφαρμογή εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Δυνατά (θετικά) σημεία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Αδύναμα σημεία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Δυσκολίες και προβλήματα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Προτάσεις για την αποτελεσματικότητα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης.

Τα δεδομένα της έρευνας συλλέχθηκαν κατά τον Μάιο και τον Ιούνιο του 2020, όταν εφαρμοζόταν εξ αποστάσεως εκπαίδευση σε μαθητές νηπιαγωγείου, λόγω του Covid-19. Τα δεδομένα επεξεργάστηκαν με την μέθοδο ανάλυσης περιεχομένου, καθώς θεωρείται

αποτελεσματική για να αποκαλυφθούν οι γνώμες που έχουν τα άτομα για ένα αντικείμενο (Βάμβουκας, 1998). Ως ενότητα ανάλυσης χρησιμοποιήθηκε η λέξη. Επίσης η ανάλυση περιεχομένου στην έρευνά μας είναι ποιοτικού τύπου και βασίζεται στην παρουσία ή απουσία χαρακτηριστικών της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, όπως αναφέρονται στο θεωρητικό μέρος της εργασίας. Με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά διαμορφώνονται οι κατηγορίες ανάλυσης: διαδικασία διδασκαλίας, διαδικασία μάθησης, αλληλεπίδραση εκπαιδευτικού – μαθητή, υποστήριξη μαθητή – εμπλοκή γονέων, δημιουργία και αξιοποίηση εκπαιδευτικού υλικού, ανατροφοδότηση και αποτίμηση εκπαιδευτικής διαδικασίας. Επισημαίνεται επίσης ότι στην ανάλυση των δεδομένων συμπεριλήφθηκαν όλες οι απόψεις των συμμετεχόντων. Οι περιορισμοί που προκύπτουν στην έρευνα είναι η παρακινδυνευμένη γενίκευση των αποτελεσμάτων εξαιτίας αφενός της περιορισμένης γεωγραφικής κατανομής του δείγματος στη Δυτική Μακεδονία και αφετέρου της συνειδητής ή μη πρόθεσης των συμμετεχόντων να δίνουν εξωραϊσμένες απαντήσεις.

Παρουσίαση και ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευνας

Εφαρμογή της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης σε μαθητές νηπιαγωγείου

Σχετικά με την εφαρμογή της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης σε μαθητές νηπιαγωγείου, οι νηπιαγωγοί τονίζουν τον προαιρετικό και συμπληρωματικό της ρόλο δια ζώσης εκπαίδευση, την οποία θεωρούν αναντικατάστατη. Ενδεικτικά επισημαίνουν: «*Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση (...σύγχρονη και ασύγχρονη) δεν μπορεί και δεν πρέπει να αντικαταστήσει την δια ζώσης διδασκαλία και μάθηση στο νηπιαγωγείο*». «*Σε καμία περίπτωση να μην γίνει υποχρεωτική*», «*αποτελεί μόνο λύση ανάγκης ... και θα πρέπει να εξυπηρετήσει συγκεκριμένες καταστάσεις*», «*...απλά να συμπληρώσει την διά ζώσης εκπαίδευση*». «*Είναι πολύ δύσκολη η τηλεεκπαίδευση σε νήπια*», «*δεν λειτουργεί το ίδιο αποτελεσματικά σε όλες τις ηλικίες*» και «*αφορά μεγαλύτερες τάξεις*».

Κατά τη διαδικασία διδασκαλίας και μάθησης, προβληματισμός αναπτύσσεται για τα είδη εξ αποστάσεως εκπαίδευσης που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στο νηπιαγωγείο. Οι νηπιαγωγοί θεωρούν την ασύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση αποτελεσματική διαδικασία διδασκαλίας και μάθησης για το νηπιαγωγείο. Ενδεικτικά αναφέρουν: «*πολύ λειτουργική και εξυπηρετική για εκπαιδευτικούς και μαθητές*», «*...πιο αποτελεσματική*», «*...καταλληλότερη, ασφαλέστερη*» και «*...προσιτή*». Ενώ μη αποτελεσματική θεωρούν την σύγχρονη εκπαίδευση, όπως ενδεικτικά αναφέρουν: «*Η σύγχρονη εκπαίδευση δεν ταιριάζει ... δεν ενδείκνυται για το νηπιαγωγείο*». Είναι «*ανέφικτη λόγω της ιδιομορφίας της διδασκαλίας στο νηπιαγωγείο*», «*ακατάλληλη για τις μικρές ηλικίες*», «*ταιριάζει περισσότερο σε διαλέξεις πανεπιστημίου ή πιο δασκαλοκεντρικές μεθόδους*», «*λάθος για το νηπιαγωγείο*», «*δεν συγκρίνεται επ' ουδενί με το ανοιχτό σχολείο, την διερευνητική μάθηση, την συνεργατική δημιουργία*» και ιδιαίτερα «*...αδυνατεί να εντάξει μαθητές με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες*». Επίσης παρουσιάζουν διαφορετικές προτιμήσεις για τα είδη της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης: «*...η ασύγχρονη προτιμότερη από τη σύγχρονη για μαθητές προσχολικής ηλικίας*» και «*...βοηθητική της σύγχρονης*», «*η αμεσότητα, η επικοινωνία, η έκφραση και η κάποιου είδους κοινωνικοποίηση της σύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευσης είναι χαρακτηριστικά για τα οποία ενδείκνυται περισσότερο από την ασύγχρονη για τα νήπια*».

Επίσης οι νηπιαγωγοί θεωρούν ότι στο πλαίσιο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης σε σύγκριση με την δια ζώσης προσχολική εκπαίδευση διαφοροποιούνται οι παιδαγωγικές αρχές μάθησης, οι στόχοι του προγράμματος σπουδών και οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις του νηπιαγωγείου, ενώ αναπτύσσεται ένας έντονος προβληματισμός για τις διδακτικές τεχνικές και τις στρατηγικές μάθησης, για την οργάνωση των δραστηριοτήτων, για τη συμμετοχή των μαθητών στην οικοδόμηση της γνώσης, για το ρόλο του εκπαιδευτικού και την εμπλοκή των γονέων στην εκπαιδευτική διαδικασία των παιδιών τους. Χαρακτηριστικά αναφέρεται: «*Γενικά η εξ αποστάσεως εκπαίδευση στερεί τον βιωματικό χαρακτήρα της*

εκπαίδευσης». Ειδικότερα για την ασύγχρονη εκπαίδευση επισημαίνεται ότι: «χωρίς να υπάρχει μάθηση μέσα από τη φυσική αλληλεπίδραση των νηπίων μεταξύ τους και με τη νηπιαγωγό είναι κάτι χωρίς ουσία και τελείως έξω από τη φιλοσοφία της εκπαίδευσης αυτής της ηλικίας», ενώ για την σύγχρονη εκπαίδευση επισημαίνεται ότι: «Ίσως είναι πιο εύκολο να ανεβάσεις ένα βίντεο με την αφήγηση ενός παραμυθιού ή ακόμη και να το αφηγηθείς εσύ και να πετύχεις έτσι ίσως κάποιον στόχο της γλώσσας. Πώς, όμως, να πετύχεις στόχο στη μελέτη περιβάλλοντος ή στις φυσικές επιστήμες που στο σχολείο θα έκανες υπόθεση, παρατήρηση και συμπέρασμα κάνοντας ένα πείραμα; Θα πει κάποιος ότι μπορείς να το προτείνεις και να το κάνουν με τους γονείς το πείραμα, αλλά δεν ξέρω κατά πόσο εκείνοι είναι διατεθειμένοι να προχωρήσουν σε κάτι πιο σύνθετο σε σχέση με ένα βιντεάκι, ένα τραγουδάκι ή μια ζωγραφιά».

Ειδικότερα στη διαδικασία διδασκαλίας θεωρούν ότι αποτελεί «ένα έξυπνο, χρήσιμο, δημιουργικό, συμπληρωματικό, επικοινωνιακό εργαλείο που στα χέρια της καλής εκπαιδευτικού μπορεί, εάν βρει ανταποκρινόμενους αποδέκτες να εμπλουτίσει τη διδασκαλία των μαθημάτων άρα να ενισχύσει πολύπλευρα τη μάθηση», ενώ «δεν είναι μόνη της επαρκής στο να πραγματοποιηθούν διάφορες θεματικές». «Οι δραστηριότητες σχεδιάζονται με βάση αυτά που αρέσουν στα παιδιά αλλά παρόλα αυτά αλλιώς αντιδρούν όταν είναι στην τάξη όπου συνεργάζονται, συναποφασίζουν, επηρεάζονται από τα άλλα παιδιά και αλλιώς όταν τους δίνονται δραστηριότητες από τους γονείς στο σπίτι τους». «Στην παρούσα φάση οι οποιεσδήποτε μαθησιακές δραστηριότητες θα πρέπει να προσανατολιστούν στη βελτίωση της διάθεσης, της θετικής σκέψης, της ψυχικής ανάτασης και την τόνωση της ψυχολογίας παιδιών, εκπαιδευτικών και γονέων που αλληλεπιδρούν και έρχονται αντιμέτωποι με μία πρωτόγνωρη και δύσκολα διαχειρίσιμη κατάσταση» και «...όχι στην υλοποίηση project». Ενώ «η τεχνολογία οφείλει να υπηρετεί τους στόχους που θέτουν οι μαθησιακές ανάγκες των παιδιών».

Κατά τη διαδικασία μάθησης προβληματισμός αναπτύσσεται σχετικά με την ποιότητα της εκπαίδευσης, καθώς θεωρούν ότι «σε καμία περίπτωση δεν θα μπορεί να είναι ποιοτικά ίδια σε σχέση με την διά ζώσης μάθηση κυρίως λόγω των ιδιαιτεροτήτων της νηπιακής ηλικίας», «χρειάζεται προσοχή, ώστε να μην υποβιβαστεί η ποιότητα της μάθησης και να μην υποτιμηθεί ο παιδαγωγικός ρόλος του σχολείου χρησιμοποιώντας την εξ αποστάσεως ως αυθεντία παροχής γνώσης λόγω της εντυπωσιακής παρουσίας της Πληροφορικής επιστήμης». Επίσης, θεωρούν ότι η εξ αποστάσεως εκπαίδευση, ενισχύει τις κοινωνικές ανισότητες, και αποτελεί «...εκπαίδευση για λίγους», καθώς «...για διάφορους λόγους δεν γίνεται να συμμετέχουν όλα τα παιδιά», σε σχέση με την διά ζώσης εκπαίδευση.

Για την συμμετοχή των μαθητών και την υποστήριξη τους στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση θεωρούν απαραίτητη την εμπλοκή των γονέων στην εκπαιδευτική διαδικασία και τη συνεργασία τους με τους εκπαιδευτικούς, όπως ενδεικτικά αναφέρεται: «Η συμμετοχή των γονέων κρίνεται απαραίτητη στη διαδικασία της εξ αποστάσεως μάθησης των παιδιών στην προσχολική ηλικία», «η εμπλοκή τους είναι καθοριστική για την επιτυχία του εγχειρήματος», όπως και η «συνεργασία» τους με τους εκπαιδευτικούς.

Δυνατά (θετικά) σημεία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης

Σε ότι αφορά τα δυνατά σημεία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης μαθητών νηπιαγωγείου, η πλειονότητα των νηπιαγωγών που συμμετείχαν στην έρευνα (81/93) εκφράζει την άποψη ότι η εξ αποστάσεως εκπαίδευση μαθητών νηπιαγωγείου παρουσιάζει δυνατά σημεία. Σε ότι αφορά τον ρόλο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης σε μαθητές νηπιαγωγείου, επισημαίνεται ότι αυτή είναι ο τύπος εκπαίδευσης, που σε δύσκολες συνθήκες, όπως στις περιπτώσεις που δεν είναι δυνατή η λειτουργία των συμβατικών σχολείων και η πρόσβαση σ' αυτά, δίνει τη δυνατότητα δημιουργίας κοινοτήτων μάθησης και συνέχισης της εκπαιδευτικής διαδικασίας, εξασφαλίζοντας την αμφίδρομη επικοινωνία και αλληλεπίδραση μεταξύ νηπιαγωγού και μαθητή, αλλά και την επικοινωνία μεταξύ νηπιαγωγού και γονέων. Ενδεικτικά αναφέρεται

ότι μ' αυτή επιτυγχάνεται: «Η διατήρηση της επαφής» και «η επικοινωνία με τα παιδιά και τις οικογένειές τους», «... η συνέχιση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, της μάθησης», «...και της δημιουργικής απασχόλησης με αντικείμενα του προγράμματος του νηπιαγωγείου», όπως επίσης «... η βοήθεια των εκπαιδευτικών στους γονείς στο να περνάνε ουσιαστικό και ποιοτικό χρόνο με τα παιδιά τους». Επιπλέον με την σύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση επιτυγχάνεται «η κοινωνική...», «η οπτικοακουστική και λεκτική επαφή παιδιών και εκπαιδευτικών», «η αλληλεπίδραση μεταξύ τους», «η διατήρηση μιας επιφανειακής κοινωνικοποίησης των νηπίων ...», «η διατήρηση του αισθήματος «ανήκειν» στην ομάδα του σχολείου», «η αμεσότητα, η απευθείας και αμφίδρομη επικοινωνία», «η έκφραση», «η αυξημένη διαδραστικότητα», «...η καθημερινή ρουτίνα (το σχολείο) για εκπαιδευτικούς και μαθητές» και «η επικοινωνία με τους γονείς».

Ακόμη και όταν λειτουργούν τα συμβατικά σχολεία και παρέχεται η θεσμοθετημένη εκπαίδευση, μπορεί να χρησιμοποιηθεί εξ αποστάσεως εκπαίδευση «σε περιπτώσεις που παρατηρούνται πολλές απουσίες των νηπίων».

Σχετικά με τα δυνατά σημεία στη διαδικασία διδασκαλίας στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση ένας νηπιαγωγός, ακόμη κι αυτός «... που δεν έχει άριστη γνώση πληροφορικής», στο πλαίσιο της ασύγχρονης εκπαίδευσης, μπορεί να αναπτύξει την παιδαγωγική σχέση με τους μαθητές και τα αντικείμενα διδασκαλίας μέσα από αλληλεπιδραστικά ψηφιακά περιβάλλοντα, όπου επισημαίνεται ότι πραγματοποιείται «προσομοίωση του σχολικού περιβάλλοντος» και «...δυνατότητα εκτέλεσης των μαθησιακών δραστηριοτήτων εκτός σχολικού περιβάλλοντος».

Επίσης, μπορεί να καθορίσει τους εκπαιδευτικούς στόχους και τα αναμενόμενα μαθησιακά αποτελέσματα με ποικίλες μαθησιακές δραστηριότητες σε κάθε μαθησιακή περιοχή με ποικίλα εργαλεία και μέσα, σ' ένα πλαίσιο συνεργασίας σχολείου – οικογένειας, είτε δημιουργώντας είτε αξιοποιώντας κατάλληλο εκπαιδευτικό υλικό, ενώ έχει τη δυνατότητα ανατροφοδότησης για την αποτίμηση του μαθησιακού αποτελέσματος είτε άμεσα στην σύγχρονη εκπαίδευση είτε με την εμπλοκή των γονέων στην ασύγχρονη, όπως ενδεικτικά αναφέρεται: «Δίνει στον εκπαιδευτικό την δυνατότητα να υλοποιήσει ποικίλες μαθησιακές δραστηριότητες... σύμφωνων με το πρόγραμμα του νηπιαγωγείου», με «ευελιξία... εύκολη πρόσβαση και διαχείριση, ... χωρίς άγχος». «Οι δραστηριότητες που προτείνονται στα παιδιά μπορούν να πραγματοποιηθούν με τη συνδρομή των γονέων-κηδεμόνων στο χρόνο που εκείνοι επιθυμούν, με ρυθμούς που τους επιτρέπουν οι δυνατότητες και οι επιθυμίες των παιδιών τους», «οι γονείς ενημερώνονται σε γραπτή μορφή για τις δραστηριότητες... και μπαίνουν στο blog». «Οι γονείς οι οποίοι χρειάζεται να τα βοηθήσουν τα παιδιά μπορούν να έρθουν σε επαφή με τη νηπιαγωγό για πιθανή τροποποίηση των δραστηριοτήτων ανάλογα με τις δυνατότητες του κάθε παιδιού». Ακόμη ο νηπιαγωγός έχει «άπειρες επιλογές από κάθε μαθησιακό αντικείμενο και πληθώρα εναλλακτικών μέσων (παιχνίδια στο «φωτόδεντρο» και αλλού, βίντεο, online παραμύθια για ακρόαση και ξεφύλλισμα, προτάσεις δραστηριοτήτων- κατασκευών κ.α.)». Επιπλέον για την σύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση επισημαίνεται ότι «η απευθείας διδασκαλία δίνει τη δυνατότητα για αλληλεπίδραση με βάση τους τομείς του αναλυτικού προγράμματος», «... με σχετικά πιο εύκολη πρόσβαση όλων των παιδιών στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες», «συνεργατική μάθηση», «...χωρίς να αγχώνονται, τα ντροπαλά παιδιά αντιδρούν καλύτερα σ' αυτή την ηλικία, ... δεν συγκρίνονται μεταξύ τους».

Σχετικά με το εκπαιδευτικό υλικό επισημαίνεται: «Δυνατότητα σχεδιασμού υλικού ... με κατάλληλα εργαλεία, ... ελαστικότητα και ευκολία στη δημιουργία του εκπαιδευτικού υλικού».

Σχετικά με την αποτίμηση των μαθησιακών αποτελεσμάτων επισημαίνεται: «Ανατροφοδότηση ανά μαθητή σε χρόνο που βολεύει την οικογένεια του μαθητή ... μετά από τις δραστηριότητες με αποστολή αποτελεσμάτων- προτάσεων από τους μαθητές και γονείς».

«Η οπτική επαφή με τα παιδιά προσφέρει άμεση ανατροφοδότηση» στην σύγχρονη εκπαίδευση.

Σχετικά με τα δυνατά σημεία κατά τη δραστηριοποίηση των μαθητών για την οικοδόμηση της γνώσης για την ασύγχρονη εκπαίδευση επισημαίνεται: «Επιτυγχάνεται η ενεργοποίηση των μαθητών», «...ανάλογα με τις δυνατότητες τους», «... που εξυπηρετεί τις ανάγκες του μαθητή και της οικογένειάς του», «... σε διαδικασία ενασχόλησης και δημιουργικότητας με το αντικείμενο του νηπιαγωγείου», «...με το υλικό, οπουδήποτε και οποτεδήποτε. Και «με ένα κινητό μόνο και μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου», «... έχουν όσο χρόνο θέλουν υλοποίησης δραστηριοτήτων». «Μπορούν να επαναλάβουν δράσεις που τα ευχαριστούν», «να καλύψουν κάποια κενά μέσα από την επανάληψη που γίνεται ή μπορούν να λύσουν κάποια απορία σχετικά με τα μαθήματα», «να εξασκούνται, να βελτιώνονται και να ψυχαγωγούνται». Επίσης «η δυνατότητα εξοικείωσης των παιδιών με τις νέες τεχνολογίες. ...γίνονται υποψήφιοι σύγχρονοι πολίτες».

Σχετικά με τα δυνατά σημεία της εμπλοκής των γονέων στην εκπαιδευτική διαδικασία των παιδιών τους και της συνεργασίας τους με το σχολείο με την ασύγχρονη επισημαίνεται: «Η ασύγχρονη εκπαίδευση αποτελεί μια καλή παρακαταθήκη για την υλοποίηση δραστηριοτήτων των παιδιών με τους γονείς στο σπίτι κατά την ώρα που οι γονείς τους κρίνουν ότι θα υπάρξει η μεγαλύτερη απόδοση των παιδιών». «Εντάσσει στην εκπαιδευτική διαδικασία και τον γονέα χωρίς να του προκαλεί άγχος και δίνοντας του την άνεση του χρόνου».

Δυνατό σημείο επίσης αποτελεί η ψυχολογική και συναισθηματική υποστήριξη των μαθητών: «Τα παιδιά νιώθουν ότι οι παιδαγωγοί τους τα σκέφτονται κάτω από αυτές τις συνθήκες». «Εκφράζει και εκφράζουν τα συναισθήματά τους». «...ψυχολογική ανάταση παιδιών και ενίσχυση γονέων».

Δυνατά σημεία επισημαίνονται και για το εκπαιδευτικό έργο: «Αναγνώριση της προσφοράς του επαγγέλματος του εκπαιδευτικού από τους γονείς». «Η εμπειρία με το καινούργιο και η απόκτηση νέων ψηφιακών δεξιοτήτων. Η ανταλλαγή εμπειριών με άλλες εκπαιδευτικούς είναι ιδιαίτερα σημαντική, στην περίπτωση που προηγηθεί τηλεδιάσκεψη για την εφαρμογή της ασύγχρονης και σύγχρονης εκπαίδευσης, απαιτείται σε κάθε περίπτωση προσαρμογή και ο μετασχηματισμός της νέας γνώσης σε αντίστοιχη για τα παιδιά προσχολικής ηλικίας».

Αδύναμα σημεία, δυσκολίες και προβλήματα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης

Σε ότι αφορά τα αδύναμα σημεία, τις δυσκολίες και τα προβλήματα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης μαθητών νηπιαγωγείου, το σύνολο των νηπιαγωγών που συμμετείχαν στην έρευνα, εκτός μιας αναφοράς, εκφράζει την άποψη ότι η εξ αποστάσεως εκπαίδευση μαθητών νηπιαγωγείου παρουσιάζει αδύναμα σημεία. Επίσης, η πλειοψηφία των νηπιαγωγών που συμμετείχαν στην έρευνα (88/93), εκφράζει την άποψη ότι η εξ αποστάσεως εκπαίδευση μαθητών νηπιαγωγείου παρουσιάζει δυσκολίες και προβλήματα, ενώ η μειοψηφία των νηπιαγωγών (5/93) εξέφρασε την άποψη ότι δεν αντιμετωπίζει δυσκολίες ή προβλήματα στην ασύγχρονη εκπαίδευση. Θεωρούν ότι διαφοροποιείται ο βασικός σκοπός και οι στόχοι της προσχολικής εκπαίδευσης, οι βασικές παιδαγωγικές αρχές και οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις μάθησης, ενώ έντονος προβληματισμός αναπτύσσεται για τις δυσκολίες και τα προβλήματα που προκύπτουν στην αξιοποίηση του τεχνολογικού περιβάλλοντος εκπαίδευσης, των ενεργητικών και βιωματικών τεχνικών διδασκαλίας και στρατηγικών μάθησης, στο είδος, στο σχεδιασμό και στην οργάνωση των μαθησιακών δραστηριοτήτων, στη διαχείριση της ψηφιακής τάξης, στη δημιουργία και αξιοποίηση εκπαιδευτικού υλικού, στην ανατροφοδότηση και αποτίμηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, στις δυνατότητες αναστοχασμού και μελλοντικών επανασχεδιασμών, όπως και στην εμπλοκή των γονέων στην εκπαιδευτική διαδικασία των παιδιών. Όπως ενδεικτικά επισημαίνουν οι νηπιαγωγοί για τη διαδικασία διδασκαλίας: «Δεν επιτυγχάνονται οι ίδιοι στόχοι», «είναι

σχετικά δύσκολο να περιμένει κανείς σημαντική συμβολή στην επίτευξη του βασικού σκοπού του νηπιαγωγείου, την ολόπλευρη ανάπτυξη του παιδιού». «Δεν επιτυγχάνεται διαθεματικότητα και ολιστική αντίληψη της γνώσης». «Δεν μπορεί να προσεγγιστεί ο βιωματικός και ομαδοσυνεργατικός χαρακτήρας της προσχολικής αγωγής». «Το αναλυτικό πρόγραμμα του νηπιαγωγείου είναι έτσι διαμορφωμένο και τόσο διαφοροποιημένο από τις άλλες βαθμίδες, με αποτέλεσμα να μην είναι εύκολο να υλοποιηθούν πολλές από τις μαθησιακές δραστηριότητες ...σε σχέση με συγκεκριμένους γνωστικούς τομείς (π.χ. γλώσσα, μαθηματικά)». «Το παιχνίδι, που θεωρείται βασικός τρόπος μετάδοσης και εμπέδωσης γνώσεων στο νηπιαγωγείο, κάνει αισθητή την απουσία του». Ιδιαίτερα απουσιάζει «το κοινωνικό και κάθε είδους βιωματικό παιχνίδι». Επίσης, υπάρχει «έλλειψη εμπειρίας» και «ανεπαρκής γνώση των εκπαιδευτικών για σωστό σχεδιασμό της διδασκαλίας στην μορφή της ασύγχρονης και σύγχρονης εκπαίδευσης δηλ. τι είναι κατάλληλο, με ποιον τρόπο θα σχεδιαστεί κλπ.». «Ο σχεδιασμός, η οργάνωση και η εφαρμογή των μαθησιακών δραστηριοτήτων θα πρέπει να επιλέγονται με κριτήριο το αν θα μπορούν να αποσταλούν ηλεκτρονικά και να γίνουν αντικείμενο διαπραγμάτευσης μεταξύ του παιδιού και του γονέα και όχι μεταξύ του παιδιού και της εκπαιδευτικού». Επιπλέον στην σύγχρονη εκπαίδευση, οι νηπιαγωγοί επισημαίνουν ότι υπάρχει δυσκολία στον «προγραμματισμό του χρόνου διδασκαλίας». «Δυσκολία στην προσέλκυση του ενδιαφέροντος των παιδιών» και «αδυναμία να κρατηθεί ζωντανό το ενδιαφέρον μέσω οθόνης». «Εύκολη απόσπαση της προσοχής των παιδιών», «...εάν δεν υπάρχει έντονο το στοιχείο της διάδρασης και του παιχνιδιού» και «κούραση». Υπάρχει δυσκολία στη «διαχείριση της τάξης ως σύνολο με δυναμική», «... η τήρηση κανόνων», «όταν ο αριθμός των μαθητών είναι μεγάλος», «δεν υπάρχει ο ενθουσιασμός και το πάθος που μπορεί να εμπνεύσει τους μαθητές». Επίσης, επισημαίνεται «ο μονόλογος από τον εκπαιδευτικό». «Δεν μπορεί να αναδυθεί η γνώση με το βίωμα και τη συζήτηση όπως γίνεται δια ζώσης». Ενώ υποστηρίζουν ότι «απαιτείται πολύς χρόνος για τον σχεδιασμό και την ετοιμασία».

Ειδικότερα για τις μαθησιακές δραστηριότητες επισημαίνουν: «...είναι πιο απρόσωπες», «Δεν είναι εφικτό να υλοποιηθούν πολλές δραστηριότητες που γίνονται στην τάξη μέσω της ασύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευση». «Δεν μπορείς να στείλεις φύλλα εργασίας γιατί δεν υπάρχει φωτοτυπικό μηχάνημα στο σπίτι». «Δεν μπορούμε να κάνουμε χειροτεχνίες με τα νήπια». Υπάρχει ο κίνδυνος «τυχόν κακής χρήσης εκπαιδευτικών εργαλείων στην υλοποίηση των δραστηριοτήτων». Υπάρχει «μικρή δυνατότητα συλλογικής συμμετοχής της ομάδας: π.χ. τραγούδι, παραμύθι, γυμναστική» και «καταργείται η ομαδική εργασία».

Για το εκπαιδευτικό περιβάλλον επισημαίνεται: «Το περιβάλλον της πλατφόρμας επικοινωνίας- περιβάλλον γραφείου δεν έχει καμία σχέση με την τάξη του νηπιαγωγείου», «η προσαρμογή και η καλλιέργεια δεξιοτήτων γίνεται σε ένα άγνωστο εκπαιδευτικό περιβάλλον» και «...οι μαθητές καθηλώνονται μπροστά σε μια οθόνη».

Για το εκπαιδευτικό υλικό επισημαίνεται η μη επάρκεια του υπάρχοντος εκπαιδευτικού υλικού για μαθητές νηπιαγωγείου: «Το επίσημο υλικό δεν είναι επαρκές». Επίσης επισημαίνεται η δυσκολία «στη δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού από τις νηπιαγωγούς», «ελλιπής γνώση εργαλείων για τη δημιουργία υλικού, όπως και η ελλιπής γνώση ιστοτόπων από τους οποίους θα μπορούσαμε να αντλήσουμε εγκεκριμένο και κατάλληλο παιδαγωγικό υλικό» και «ελλιπής ενημέρωση για τα πνευματικά δικαιώματα σε σχέση με το υλικό που βρίσκουμε στο διαδίκτυο».

Ως προς την ανατροφοδότηση και αποτίμηση του μαθησιακού αποτελέσματος επισημαίνεται: «Δεν μπορούμε να επιλύσουμε κατ' ιδία τους προβληματισμούς των μαθητών μας». «Υπάρχει αδυναμία άμεσης ανατροφοδότησης» και «... διαχείρισης της γνώσης και του λάθους», «εντοπισμού των δυσκολιών», «χρονοτριβή στη λύση αποριών ή δυσκολιών» και «καθυστέρηση στην άμεση διόρθωση τυχόντων λαθών». Δυσκολία στο «...να διακρίνεις τι τα ενδιαφέρει περισσότερο ώστε να διαμορφώσεις ανάλογα τις δραστηριότητες». «Η μεθοδολογία (το πώς θα παιχτεί για παράδειγμα ένα παιχνίδι ή το πώς θα διαβαστεί ένα

βιβλίο, πως θα σχολιαστεί ένα ψηφιακό παραμύθι κλπ.) δεν είναι δυνατόν να αξιολογηθεί και να επανασχεδιαστεί». «Δεν μπορώ να αξιολογήσω σωστά τα δεδομένα, ώστε να εξελίσσω και να δημιουργήσω πιο θελκτικό και διαδραστικό υλικό». «Ο εκπαιδευτικός δεν γνωρίζει αν πραγματοποιήθηκαν οι στόχοι» και η αξιολόγηση πραγματοποιείται με «φύλλα εμπέδωσης». Δυσκολία στην παρακολούθηση της «εξέλιξης της προόδου των μαθητών, διότι δεν μπορώ να την ελέγχω και να επεμβαίνω».

Ως προς τη διαδικασία μάθησης οι νηπιαγωγοί επισημαίνουν: «Μη αλληλεπιδραστική μάθηση». «Δεν υπάρχει ενεργή συμμετοχή των παιδιών». Η μάθηση επιτυγχάνεται με «περιορισμούς στην επαφή που προσφέρει το μέσο», «με έλλειψη αμεσότητας», «...επικοινωνίας», «...αυθορμητισμού, αλληλεπίδρασης» και «...συνεργασίας των μαθητών», «...κοινωνικοποίησης», «...διάδρασης», «...αυτό που λέμε βιωματική μάθηση». «Η συμμετοχή των παιδιών στην εκπαιδευτική διαδικασία εξαρτάται αποκλειστικά από τους γονείς». Δίνεται «έμφαση σε δραστηριότητες συμπεριφορισμού και δασκαλοκεντρική μάθηση, με απουσία αυτενέργειας, πειραματισμού, ...διαδραστικότητας». Η διαδικασία αυτή οδηγεί σε «σχολειοποίηση του νηπιαγωγείου» και σε «μακροπρόθεσμη καλλιέργεια του ατομικισμού, εφόσον απουσιάζει η δια ζώσης εκπαίδευση για μεγάλο χρονικό διάστημα». «Γεννά αρνητικά ερεθίσματα όπως απομόνωση και κρατά αποστάσεις».

Τόσο στην σύγχρονη, όσο και στην ασύγχρονη, εκπαίδευση παρουσιάζεται «αδυναμία υλοποίησης εξατομικευμένης παρέμβασης», «αποκλεισμός ατόμων με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες» και «...μη εφαρμογή τεχνικών για παιδιά με ιδιαιτερότητες».

Ως προς την εμπλοκή των γονέων επισημαίνεται: «Μεταβίβαση του ρόλου του νηπιαγωγού στον γονέα». «Υπάρχει μεγάλη δυσκολία στη συνεργασία σχολείου γονέα: λόγω έλλειψης γνώσεων από τους γονείς ως προς τη χρήση της τεχνολογίας, λόγω έλλειψης υπολογιστή, λόγω έλλειψης υπομονής από τους γονείς, λόγω έλλειψης ενδιαφέροντος από τους γονείς, λόγω του ότι δε θεωρούν απαραίτητη την όλη διαδικασία για το νήπιο», «δεν έχουν γνώσεις για να βοηθήσουν τα παιδιά τους». Υπάρχει δυσκολία στη «σωστή ερμηνεία και εφαρμογή του εκπαιδευτικού υλικού από τους γονείς με σεβασμό στις αρχές του παιδοκεντρισμού και της διαθεματικότητας». «Πόσο σίγουροι μπορούμε να είμαστε ότι οι γονείς δεν θα εμπλακούν περισσότερο απ' όσο πρέπει στη μαθησιακή διαδικασία ώστε ότι κάνει το παιδί να είναι «σωστό» και «όμορφο»;». Ειδικότερα στη σύγχρονη εκπαίδευση επισημαίνονται τα προβλήματα από «τις παρεμβάσεις των γονέων στη διαδικασία», «η αναγκαστική παρακολούθηση των γονέων μπορεί να δημιουργήσει πρόβλημα στην αυθόρμητη έκφραση της συζήτησης στους μαθητές», «κάνουμε μάθημα όχι με τους μαθητές μας αλλά με τις οικογένειες των μαθητών μας». Υπάρχει «η πιθανότητα να πιεστούν τα παιδιά από κάποιους γονείς», ενώ «πολλές οικογένειες, κυρίως πολυμελείς αδυνατούν να παράσχουν σε όλα τα παιδιά τους τη δυνατότητα σύγχρονης τηλεεκπαίδευσης, δίνοντας προτεραιότητα στα μεγαλύτερα παιδιά». Υπάρχει «έλλειψη ανατροφοδότησης από γονείς», «μη συνέπεια στη μαθησιακή διαδικασία», «αδιαφορία» και «σε περιπτώσεις αλλοδαπών γονέων υπάρχει πρόβλημα με την κατανόηση των κειμένων που αποστέλλονται σε πολύ μικρούς μαθητές».

Προβλήματα και δυσκολίες επισημαίνονται λόγω της «έλλειψης υλικοτεχνικής υποδομής» («Έλλειψη εξοπλισμού εκπαιδευτικών και μαθητών, ... έλλειψη internet, email και υπολογιστή, ...υλικών, εκτυπωτών, laptop, tablet, ...λογισμικών») και τεχνικών προβλημάτων («η όχι και τόσο καλές συνδέσεις, ...προβλήματα ήχου και εικόνας, ...προβλήματα στον διαμοιρασμό εγγράφων, ...υλικού, ...μη ελληνικό μενού της πλατφόρμας, ... τεχνικά προβλήματα στη λειτουργία του ΠΣΔ και της πλατφόρμας e-me. ...δυσκολία να δημιουργηθεί μάθημα στην ψηφιακή τάξη», «ο συντονισμός της ψηφιακής τάξης»). «Ακατάλληλη η ώρα που επιτρέπεται η σύγχρονη εκπαίδευση για το νηπιαγωγείο». «Η πρόσβαση από όλους τους μαθητές». «Δεν υπάρχουν επαρκείς γνώσεις ΤΠΕ τόσο από τη μεριά των εκπαιδευτικών όσο και από την μεριά των γονέων».

Ως προς το εκπαιδευτικό έργο ο νηπιαγωγός κατέχεται από «αμηχανία...» «αίσθημα άγχους ... ανασφάλειας και υπερέκθεσης», «...από το ακροατήριο των γονέων» και «εμμέσως την αξιολόγηση από τους γονείς».

Προβλήματα και δυσκολίες επισημαίνονται επίσης καθώς «δεν διασφαλίζονται τα προσωπικά δεδομένα όχι μόνο των μαθητών αλλά και των εκπαιδευτικών» και προκύπτει «ανησυχία για διαρροή».

Προτάσεις για την αποτελεσματικότητα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης

Για την αποτελεσματικότητα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης σε μαθητές νηπιαγωγείου οι νηπιαγωγοί προτείνουν την αναγκαιότητα θετικής στάσης σ' αυτήν. Όπως ενδεικτικά αναφέρεται: «Να είμαστε ανοικτοί σε κάθε τι νέο».

Σημαντικό ρόλο για την επιτυχία της θεωρούν ότι έχει η καθοδήγηση και η επιμόρφωση τους. Όπως επισημαίνεται: «Άμεση, κατάλληλη και εκτενής», «...στοχευμένα για τα νηπιαγωγεία», «...ταχύρυθμη επιμόρφωση στη χρήση της πλατφόρμας» «...για τον σχεδιασμό διδασκαλίας», «...για πρακτικές υλοποίησης και διάχυσης μαθησιακών δραστηριοτήτων ασύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευσης» «...και σύγχρονης», «παρουσίαση δειγματικών διδασκαλιών», «τηλεδιασκέψεις τοπικού χαρακτήρα», «για τη δημιουργία και διαχείριση ιστολογίου», «...για βελτίωση του παρεχόμενου υλικού», «...για να χρησιμοποιούν την ασύγχρονη και τη σύγχρονη εκπαίδευση συμπληρωματικά», «...μέσα από την ανταλλαγή απόψεων με συναδέλφους και τη κ. Συντονίστρια».

Επίσης προτείνεται «επιμόρφωση και για τους γονείς, καθώς για μαθητές νηπιαγωγείου είναι απαραίτητη η συνδρομή των γονέων για τη συμμετοχή των παιδιών στη διαδικασία».

Ως προς τον εξοπλισμό προτείνεται «κρατική μέριμνα για παροχή τεχνολογικού εξοπλισμού σε μαθητές και εκπαιδευτικούς» και «καλύτερος εξοπλισμός των σχολικών μονάδων».

Ως προς την υποστήριξη των νηπιαγωγών προτείνεται «η παροχή βοήθειας για την επίλυση τεχνικών ζητημάτων» και «η υποστήριξη από εκπαιδευτικούς πληροφορικής».

Ως προς τη διδασκαλία προτείνεται «ειδικός σχεδιασμός διδασκαλίας για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση», «όχι υπερβολικός όγκος δραστηριοτήτων» με «επιλογή δραστηριοτήτων σύμφωνα με το υλικό που υπάρχει στο σπίτι», «μεγαλύτερη αυτενέργεια από μέρους των νηπιαγωγών, γιατί γνωρίζουν καλύτερα τις ανάγκες παιδιών και γονέων», «απλές, κατανοητές οδηγίες και συνεργασία με τους ενήλικες που θα ασχοληθούν με τα παιδιά». Συνδυασμός των δύο μορφών σύγχρονης και ασύγχρονης εκπαίδευσης, όπως επισημαίνεται: «Το ιδανικότερο θα ήταν να χρησιμοποιείται περισσότερο η ασύγχρονη για τη μαθησιακή διδασκαλία και η σύγχρονη να λειτουργήσει ως μέσο για επικοινωνία, επαφή, αλληλεπίδραση με τους μικρούς μαθητές με ευχάριστες δραστηριότητες». «Η σύγχρονη να αναφέρεται περισσότερο σε ανατροφοδότηση του υλικού που στέλνεται με την ασύγχρονη». «Δεν θα πρέπει να υπερβαίνει τα 30 λεπτά» και «τρεις φορές την εβδομάδα (σύγχρονης και ασύγχρονης) είναι αρκετές για να διατηρηθεί η επαφή του νηπίου με τη σχολική διαδικασία και να μην επιβαρύνεται η οικογένεια». Να δίνεται η δυνατότητα «ενεργούς συμμετοχής των παιδιών» και «εξατομικευμένης παρέμβασης».

Ως προς την ανατροφοδότηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας προτείνουν ότι είναι απαραίτητο «να λαμβάνουν αντικειμενικά σχόλια και προτάσεις, μετά από συζήτηση των παιδιών με τους γονείς, για να μπορούν να ανταπεξέλθουν επαρκέστερα στις μαθησιακές ανάγκες των παιδιών, κάτω από δύσκολες συνθήκες».

Ως προς την εμπλοκή των γονέων προτείνεται «η καλή συνεργασία εκπαιδευτικού- γονέα-παιδιού», «να υπάρξει ένα πρωτόκολλο συνεργασίας – κανόνων που να απευθύνεται στους γονείς» και «να υπάρχει συχνή επαφή, μεγάλη συμμετοχή και ανατροφοδότηση με τη μορφή σχολίων».

Ως προς την ειδική αγωγή προτείνουν «να υπάρχει μέριμνα για τα παιδιά ειδικής αγωγής καθώς η ηλικία των παιδιών σε συνδυασμό με τις εκάστοτε δυσκολίες του κάθε παιδιού

καθιστούν δύσκολη την υλοποίηση της εξ αποστάσεως σύγχρονης/ασύγχρονης εκπαίδευσης».

Ως προς το εκπαιδευτικό υλικό προτείνουν «*μία βάση δεδομένων με εγκεκριμένο εκπαιδευτικό υλικό προοριζόμενο για νήπια*», «*εύχρηστο στη διαχείρισή του τόσο από τους γονείς και τους μαθητές όσο και από τους ίδιους τους νηπιαγωγούς*», «*ένα κεντρικό αποθετήριο ενδεικτικών μαθησιακών δραστηριοτήτων για όλες τις θεματικές περιοχές*».

Ως προς το μαθησιακό περιβάλλον προτείνουν «*ένα περιβάλλον πιο κατανοητό και διαφοροποιημένο από τις υπόλοιπες βαθμίδες*», «*εργαλεία εύχρηστα για τις μικρές ηλικίες*», όπως «*το ιστολόγιο του σχολείου είναι πιο αποτελεσματικός τρόπος ασύγχρονης εκπαίδευσης, πιο ευχάριστος και κάποιες φορές και διαδραστικός για τα παιδιά*», καθώς «*δεν εξυπηρετεί τις ανάγκες του νηπιαγωγείου η μορφή- φόρμα των e-class*».

Ειδικότερα για την σύγχρονη εκπαίδευση προτείνουν «*νομοθεσία προστασίας προσωπικών δεδομένων*».

Συζήτηση - συμπεράσματα – προτάσεις

Με βάση την ανάλυση των αποτελεσμάτων, παρουσιάζονται απόψεις για την εκπαίδευση μαθητών νηπιαγωγείου, οι οποίες αναδεικνύουν την μοναδικότητα και την αναγκαιότητα της δια ζώσης διδασκαλίας, καθώς θεωρείται αναντικατάστατη, όπως υποστηρίζεται από ερευνητές της εκπαίδευσης (Παπαδάκης, 2020). Επίσης παρουσιάζονται απόψεις, οι οποίες προβάλλουν τον προαιρετικό και συμπληρωματικό χαρακτήρα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης στο νηπιαγωγείο. Η ενίσχυση της δια ζώσης εκπαίδευσης μπορεί να επιτευχθεί με συμπληρωματικά προγράμματα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (Keegan, 2001) ακόμη και σε μαθητές πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (Μανούσου, 2008). Οι νηπιαγωγοί θεωρούν ότι η εξ αποστάσεως εκπαίδευση μαθητών νηπιαγωγείου αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα, παρ' όλο που αυτή επιτρέπει τη συνέχιση της εκπαιδευτικής διαδικασίας στις περιπτώσεις, στις οποίες δεν μπορεί κάποιος να συμμετέχει στη δια ζώσης εκπαίδευση στα συμβατικά σχολεία (Keegan, 2001), ή αποκλείεται για διάφορους λόγους (Λιοναράκης, 1998-1999). Επίσης, αναδεικνύεται ότι η υλοποίηση σύγχρονης και ασύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευσης συνδυαστικά μπορεί να είναι αποτελεσματική στο νηπιαγωγείο.

Για την υλοποίηση της αναδεικνύεται η αναγκαιότητα εμπλοκής των γονέων στην εκπαιδευτική διαδικασία και συνεργασίας με τους νηπιαγωγούς όχι μόνο για την τεχνική υποστήριξη του εγχειρήματος αλλά και για την υποστήριξη της μάθησης των παιδιών στο οικογενειακό περιβάλλον και την ενημέρωση – ανατροφοδότηση των νηπιαγωγών σχετικά με τις διαδικασίες και τα αποτελέσματα μάθησης στο οικογενειακό περιβάλλον.

Αναδεικνύεται ο προβληματισμός των νηπιαγωγών για την υποστήριξη της ολόπλευρης ανάπτυξης των παιδιών κατά την υλοποίηση εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Επίσης, για τους εκπαιδευτικούς σχεδιασμούς, οι οποίοι εξασφαλίζουν την ολιστική προσέγγιση της γνώσης και της διαθεματικότητας, των παιδοκεντρικών αρχών μάθησης και των μαθητοκεντρικών μεθόδων διδασκαλίας.

Ο σχεδιασμός της διδασκαλίας υλοποιείται με βάση τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες των παιδιών, ωστόσο προσανατολίζεται σε δραστηριότητες συμπεριφορισμού. Επίσης, οι γνώσεις των νηπιαγωγών, το είδος των ψηφιακών μέσων, η εξοικείωση και η δυνατότητα χρήσης τους από τους γονείς αποτελούν καθοριστικό παράγοντα για τον σχεδιασμό της διδασκαλίας και την επιλογή των δραστηριοτήτων. Για τον σχεδιασμό και την προετοιμασία της διδασκαλίας απαιτείται πολύς χρόνος. Η δημιουργία ή η επιλογή κατάλληλου εκπαιδευτικού υλικού συμβάλλει στην ποιότητα της διδασκαλίας. Η συνεργασία, η ανταλλαγή απόψεων μεταξύ των νηπιαγωγών και η υποστήριξη του Συντονιστή εκπαιδευτικού έργου συντελούν στη βελτίωση των εκπαιδευτικών σχεδιασμών.

Υπάρχει η δυνατότητα ανάπτυξης της συνεργατικής μάθησης, παρά της διερευνητικής και της αλληλεπιδραστικής μάθησης. Παρουσιάζεται η δυνατότητα αυτορρύθμισης της μάθησης. Η αξιοποίηση ψηφιακών παιχνιδιών παρά κοινωνικών και βιωματικών παιχνιδιών. Η αξιοποίηση ψηφιακών εργαλείων διδασκαλίας όπως το βίντεο, online δραστηριότητες και

κατασκευές. Η αξιοποίηση επίσης, τεχνικών διδασκαλίας όπως η αφήγηση παρά η άμεση παρατήρηση και το πείραμα. Για την υλοποίηση της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης αξιοποιούνται διάφορα μέσα, όπως ο υπολογιστής και το κινητό τηλέφωνο και διάφορα ψηφιακά εργαλεία, όπως το ιστολόγιο, το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, και οι πλατφόρμες: webex, e-class, e-me.

Δυσκολίες παρουσιάζονται στη διαχείριση και τον συντονισμό της ψηφιακής τάξης, στον εντοπισμό των δυσκολιών των παιδιών, στην ανατροφοδότηση και την αποτίμηση της διδασκαλίας και του εκπαιδευτικού υλικού, στον αναστοχασμό των νηπιαγωγών, στους μελλοντικούς σχεδιασμούς και την υποστήριξη των μαθητών.

Μία σειρά παραγόντων, όπως οι ελλείψεις υλικοτεχνικής υποδομής, η αδιαφορία και η μη δέσμευση των γονέων συντελούν στην μη πρόσβαση όλων των μαθητών στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Παρεμποδίζεται η εξατομικευμένη παρέμβαση, η εφαρμογή τεχνικών για παιδιά με ιδιαιτερότητες και η ένταξη μαθητών με αναπηρίες.

Αναπτύσσονται αρνητικά συναισθήματα όπως άγχος, απομόνωση, αμηχανία και ανασφάλεια.

Με βάση τις προτάσεις των νηπιαγωγών για την αποτελεσματικότητα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης σε μαθητές νηπιαγωγείου θεωρούμε απαραίτητη την:

Ανάπτυξη θετικής στάσης των νηπιαγωγών για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση μαθητών νηπιαγωγείου.

Αναμόρφωση των προγραμμάτων σπουδών για το νηπιαγωγείο με την συμπερίληψη προαιρετικών προγραμμάτων εξ αποστάσεως.

Επιμόρφωση και κατάρτιση νηπιαγωγών, αφενός σχετικά με την ανάπτυξη δεξιοτήτων ψηφιακού γραμματισμού για τις ανάγκες της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και αφετέρου, σχετικά με τις εξ αποστάσεως διαδικασίες διδασκαλίας και μάθησης και τις καλές πρακτικές, οι οποίες ανταποκρίνονται στις ανάγκες μαθητών προσχολικής ηλικίας.

Καθορισμός βασικών αρχών, διαδικασιών και πρακτικών συνεργασίας σχολείου – οικογένειας και εμπλοκής των γονέων στην εκπαιδευτική διαδικασία των παιδιών τους.

Επιμόρφωση και κατάρτιση γονέων, αφενός σχετικά με την ανάπτυξη δεξιοτήτων ψηφιακού γραμματισμού για τις ανάγκες της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης των παιδιών τους και αφετέρου, σχετικά με την εμπλοκή και τον υποστηρικτικό τους ρόλο σ' αυτήν.

Διαμόρφωση αποθετηρίου ελκυστικού, διαδραστικού και εύχρηστου εκπαιδευτικού υλικού και δημιουργία ελκυστικών, διαδραστικών και εύχρηστων ψηφιακών περιβαλλόντων μάθησης και ψηφιακών εργαλείων κατάλληλων, αφενός για τις ανάγκες, τα ενδιαφέροντα και τις ικανότητες των μαθητών προσχολικής ηλικίας και αφετέρου, για την ανταπόκρισή του σε μαθητοκεντρικές, αλληλεπιδραστικές και συνεργατικές διαδικασίες διδασκαλίας και μάθησης.

Ικανοποίηση αναγκών υλικοτεχνικής υποδομής των μαθητών, νηπιαγωγών και σχολικών μονάδων.

Η καταγραφή των απόψεων των νηπιαγωγών, η οποία επιχειρήθηκε στην εργασία μας θεωρούμε ότι θα συντελέσει στη σύνταξη αποτελεσματικών αναλυτικών προγραμμάτων για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση μαθητών νηπιαγωγείου και κατ' επέκταση στη βελτίωση της εκπαιδευτικής πρακτικής. Επίσης, θεωρούμε απαραίτητη την διερεύνηση των απόψεων των γονέων, των μαθητών νηπιαγωγείου αλλά και των στελεχών εκπαίδευσης, όχι μόνο για τη διεύρυνση του ερευνητικού πεδίου, αλλά και τη συμβολή τους στη διαμόρφωση αποτελεσματικών αναλυτικών προγραμμάτων.

Αναφορές

Anderson, T. & Drom, J. (2011). Three generations of distance education pedagogy. *International Review of Research in Open and Distance Learning*. 12.3, 80-97. (Διαθέσιμο: <https://www.erudit.org/en/journals/irrod/2011-v12-n3-irrod105132/1067616ar/>, προσπελάστηκε στις 22/7/2020).

Creswell, J. (2011). *Η έρευνα στην εκπαίδευση. Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας*. Αθήνα: Εκδοτικός Όμιλος ΙΩΝ.

Holmberg, B. (2005). *Theory and practice of distance education*. London & New York: Routledge.

Keegan, D. (2001). *Οι βασικές αρχές της ανοιχτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Simonson, M. Zvacek, S. & Smoldino, S. (2019). *Teaching and learning at a distance: Foundations of distance education*. Charlotte, N. C.: IAP- Information Age Publishing.

Βάμβουκας, Μ. (1998). *Εισαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία*. Αθήνα: Γρηγόρη.

ΙΕΠ- ΥΠΑΙΘ. (2020). *Οδηγός για τον εκπαιδευτικό σχεδιασμό μαθημάτων εξ αποστάσεως*. (Διαθέσιμο: <http://iep.edu.gr/el/component/k2/1067-odigos-gia-ton-ekpaideftiko-schediasmo-mathimatou-eks-apostaseos>, προσπελάστηκε στις 25/9/2020).

Ιωακειμίδου, Β. Εξ αποστάσεως σχολική εκπαίδευση: παραδείγματα και πρακτικές στο δημοτικό σχολείο. Στο: *Ε.Δ.Α.Ε. Π.Ε.Κ.Ε.Σ. (2020). Πρακτικά τηλεδημερίδας «Εξ αποστάσεως εκπαίδευση και σχολική πραγματικότητα»*. (Διαθέσιμο: <https://pekesexae2020.pdekritis.gr>, προσπελάστηκε στις 25/8/2020).

Λιοναράκης, Α. (1998, 1999). *Ιδρύματα ανοιχτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης*. Στο: Δ., Βεργίδης, Α., Λιοναράκης, Α., Λυκουργιώτης, Β., Μακράκης, Χ., Ματράλης. *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Θεσμοί και λειτουργίες*. Τ. Α'. Πάτρα: ΕΑΠ.

Λυκουργιώτης, Α. (1998, 1999). *Εκπαίδευση από απόσταση*. Στο: Δ., Βεργίδης, Α., Λιοναράκης, Α., Λυκουργιώτης, Β., Μακράκης, Χ., Ματράλης. *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Θεσμοί και λειτουργίες*. Τ. Α'. Πάτρα: ΕΑΠ.

Μανούσου, Ε. (2008). *Προδιαγραφές παιδαγωγικού πλαισίου για την εφαρμογή πολυμορφικής, συμπληρωματικής εξ αποστάσεως περιβαλλοντικής εκπαίδευσης σε μαθητές πρωτοβάθμιας, ολιγοθεσίων και απομακρυσμένων σχολείων της Ελλάδας*. (Διαθέσιμο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/15961>, προσπελάστηκε στις 14/7/2020).

Ματραλής, Χ. (1998, 1999). *Εργασίες αξιολόγησης*. Στο: Α., Κόκκος, Α., Λιοναράκης, Χ., Ματράλης, Χ., Παναγιωτακόπουλος. *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Το εκπαιδευτικό υλικό και οι νέες τεχνολογίες*. Τ. Γ'. Πάτρα: ΕΑΠ.

Ματραλής, Χ. (1998, 1999). *Το έντυπο υλικό στην εκπαίδευση από απόσταση*. Στο: Α., Κόκκος, Α., Λιοναράκης, Χ., Ματράλης, Χ., Παναγιωτακόπουλος. *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Το εκπαιδευτικό υλικό και οι νέες τεχνολογίες*. Τ. Γ'. Πάτρα: ΕΑΠ.

Παπαδάκης, Σ. Σύγχρονα μαθησιακά περιβάλλοντα, εργαλεία και υπηρεσίες στο διαδίκτυο. Η τεχνολογία ως ανάγκη ή ευκαιρία στην εκπαίδευση από απόσταση; Στο: *Ε.Δ.Α.Ε. Π.Ε.Κ.Ε.Σ. (2020). Πρακτικά τηλεδημερίδας «Εξ αποστάσεως εκπαίδευση και σχολική πραγματικότητα»*. (Διαθέσιμο: <https://pekesexae2020.pdekritis.gr>, προσπελάστηκε στις 25/8/2020).

Σοφός, Α., Κώστας, Α. & Παράσχου, Β. (2015). *Online εξ αποστάσεως εκπαίδευση: Από τη θεωρία στην πράξη*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. (Διαθέσιμο: <http://hdl.handle.net/11419/182>, προσπελάστηκε στις 24/8/2020).

ΥΠΑΙΘ. Φ8/47901/ΓΔ4/22-04-2020: «Οδηγίες υλοποίησης προγραμμάτων εξ αποστάσεως εκπαίδευσης με σύγχρονη μέθοδο διδασκαλίας».